

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра музичного мистецтва

Дипломна робота магістра
з теми

**ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНО-АРТИСТИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК
УЧНІВ ДИТЯЧИХ МУЗИЧНИХ ШКІЛ НА ЗАНЯТТЯХ СОЛЬНОГО
СПІВУ**

Виконав: студент II курсу,
групи ММ1-М19z
Спеціальності 014 Середня освіта
(Музичне мистецтво)
Саїнчук Ігор Аркадійович
Керівник Борисова Т. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент
Рецензент Мартинюк Л. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент

м. Кам'янець-Подільський
2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНО-АРТИСТИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ ДИТЯЧИХ МУЗИЧНИХ ШКІЛ НА ЗАНЯТТЯХ СОЛЬНОГО СПІВУ	
1.1. Сутність і зміст акторської діяльності.....	10
1.2. Артистизм як складова виконавської майстерності музиканта.....	20
1.3. Формування музично-артистичних умінь і навичок учнів дитячих музичних шкіл на заняттях сольного співу як художньо-педагогічна проблема.....	27
РОЗДІЛ II	
ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНО-АРТИСТИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ ДИТЯЧИХ МУЗИЧНИХ ШКІЛ НА ЗАНЯТТЯХ СОЛЬНОГО СПІВУ	
2.1. Сучасний стан сформованості музично-артистичних умінь і навичок учнів дитячих музичних шкіл, які займаються у класі сольного співу.....	36
2.2. Методика формування музично-артистичних умінь і навичок учнів дитячих музичних шкіл на заняттях сольного співу.....	45
2.3. Хід і результати дослідно-експериментальної роботи.....	72
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	84
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність дослідження. З давніх часів всіх, хто займався музикою, виконанням музичних шедеврів, глибоко хвилювали питання покращення якості музичного виконавства, віднайдення шляхів і засобів посилення впливу виконуваної музики на слухачів, донесення до їх сердець закладених у музичному матеріалі послань, емоцій і відчуттів. Вирішити цю споконвічну проблему можна за допомогою використання у музично-виконавському процесі елементів акторської майстерності, здатних у найтонших нюансах віддзеркалювати внутрішню образність, емоційний підтекст музичного матеріалу, робити його зрозумілим і близьким широкому колу слухачів музики. Надзвичайно важливу роль відіграє музичний артистизм і у вокально-виконавській діяльності, оскільки саме він, поряд із розвинутою вокальною технікою, виступає ознакою досконалості майстерності співака і забезпечує успішність його концертних виступів.

Сучасна вокальна педагогіка, розглядаючи музичний артистизм як характерну ознаку майстерності співака-виконавця, здійснює активний пошук шляхів підвищення ефективності процесу музично-артистичного розвитку дітей і молоді, загострює педагогічну увагу на віднайденні дієвих методичних засобів формування в юного покоління музикантів умінь у царині художньо-досконалого, емоційно насиченого, артистичного виконання музики.

Відтак, проблема формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу набуває особливого значення і потребує спеціального наукового опрацювання.

Однак, наші спостереження за особливостями здійснення навчального процесу на уроках сольного співу у музичній школі виявили низку суттєвих прогалин щодо музично-артистичного розвитку учнів. Так, досить мало зусиль докладається на висвітлення учням відповідної інформації щодо основ діяльності актора, механізмів акторської гри; недостатня кількість часу на заняттях з сольного співу відводиться суто на відпрацювання музично-

артистичних умінь і навичок учнів, натомість перевага надається відпрацюванню вокальної техніки; вчителі з сольного співу застосовують в процесі осягнення учнями основ співацької діяльності обмежену кількість методичних інструментів, здатних цілеспрямовано формувати у них музично-артистичні уміння і навички.

Відтак, актуальність визначеної проблематики, необхідність пошуку шляхів оптимізації процесу формування музично-артистичних умінь і навичок юних співаків зумовили вибір теми дослідження: «Формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу».

Ступінь наукової розробленості проблеми. Питання художньої сутності, змісту і специфіки акторської діяльності з позицій мистецтвознавства досліджувала чимала кількість всесвітньовідомих представників театральної сцени. Серед них: К. Станіславський, М. Кнебель, Б. Покровський, В. Фальзенштейн, Б.Захава.

Шляхи вирішення проблем акторського донесення музично-образного матеріалу твору в процесі музичного виконавства ґрунтовно і вичерпно висвітлено у працях видатних композиторів, теоретиків музичного мистецтва і концертуючих музикантів: Ф. Шаляпін, М. Глінка, Г. Нейгауз, Г. Коган, Є. Гуренко, Н. Корихалова.

Чимала кількість науково-методичних напрацювань видатних вокальних педагогів присвячена також пошуку методичних підходів до розвитку акторської складової вокального виконавства: О. Мишуга, В. Морозов, Д. Люш, І. Колодуб.

Однак, питання формування музично-артистичних умінь та навичок учнів музичних шкіл саме у процесі їх навчання у класі сольного співу досі не піддавались спеціальному науковому опрацюванню і потребують більш ретельного дослідження.

Так, досі є актуальним протиріччя між необхідністю гармонійного розвитку усіх складових вокально-виконавської майстерності юних співаків,

що опановують у музичних школах основи співацької діяльності та ступенем теоретичної і методичної розробленості питань формування їх музично-артистичних вмінь і навичок, які є одними із ключових ознак високої якості підготовки співака. Саме ці напрямки стали вихідними пунктами для визначення мети і завдань нашої дослідницької роботи.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування, розробка та експериментальна апробація методики формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл у процесі навчання сольному співу.

Об’єкт дослідження – процес вокального навчання учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу.

Предмет дослідження – методика формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу.

Гіпотеза дослідження – процес формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу буде ефективним, якщо забезпечити:

- відповідний потребам музично-артистичного розвитку учнів-вокалістів добір засобів формування акторської майстерності, узгоджений із практикою викладання уроків сольного співу у музичних школах;
- спрямування педагогічних дій на формування психотехнічної складової музично-артистичної майстерності юних співаків;
- орієнтацію процесу вокального навчання учнів на емоційно-осмислювальну діяльність, зумовлену потребою формування у співаків-виконавців умінь органічно поєднувати емоційне і раціональне у художньо-творчому процесі вокально-артистичної діяльності;
- зосередження педагогічних зусиль на формуванні в учнів умінь діяти у процесі вокального виконавства, перевтілюватись та функціонувати у пропонованих обставинах.

Завдання дослідження:

1. Опрацювати наукові джерела з досліджуваної проблематики та сформулювати теоретичне підґрунтя для розробки і впровадження методичного інструментарію формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу.
2. Діагностувати існуючий стан сформованості музично-артистичних умінь і навичок учнів-вокалістів, що навчаються у музичній школі.
3. Розробити методіку формування музично-артистичних умінь і навичок учнів, що займаються у класі сольного співу.
4. Дослідно-експериментальним шляхом перевірити і довести ефективність запропонованої методики.

Методи наукового дослідження. Відповідно до поставлених завдань, у магістерській роботі здійснено:

- вивчення й аналіз наукової літератури з мистецтвознавства, музичної та театральної педагогіки, теорії акторського виконавства, психології, художньої дидактики;
- аналіз навчальних планів і навчальних програм;
- аналіз чинних методик викладання уроків сольного співу у музичній школі;
- узагальнення досвіду педагогів-практиків;
- педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний);
- анкетування й інтерв'ювання;
- спостереження;
- методи статистичної обробки отриманих результатів.

Експериментальною базою дослідження є: Подвірнянська музична школа Мамалигівської сільської ради Новоселицького району Чернівецької області.

Експериментальна робота здійснювалася впродовж 2019-2020 навчального року. Дослідженням було охоплено 33 особи, з них: вчителів з Сольного співу – 7 осіб (2 з них брали участь у формувальному

експерименті); учнів-вокалістів, що займаються у класі сольного співу (5-6 класи) – 16 осіб (8 осіб– у контрольній групі та 8 осіб – у експериментальній).

Організація дослідження.

Дослідження проводилось поетапно.

На першому етапі здійснювався аналіз науково-методичної літератури з проблем дослідження, з'ясовувався рівень її розробки, визначались вихідні положення дослідження – мета, завдання, гіпотеза.

На другому етапі здійснювався констатувальний експеримент та розроблялась методика формуючого експерименту.

На третьому етапі проводилась експериментальна перевірка розробленої методики, узагальнювались результати дослідження, формулювались висновки.

Наукова новизна дослідження.

Розширено межі методичного інструментарію формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу; визначено роль і можливості впровадження елементів театральної педагогіки у процес вокально-виконавського розвитку юних співаків; **уточнено** сутнісні й змістовні характеристики акторської діяльності, вокально-артистичного виконавства; **визначено** критерії, показники і рівні сформованості музично-артистичних умінь і навичок учнів, що займаються сольним співом у музичних школах; **виокремлено й укомплектовано** елементи технологій навчання акторів, які можуть бути застосовані в процесі вивчення школярами вокалу, розроблені методичні підходи до їх використання в межах організації навчальної роботи у класі сольного співу; експериментально **доведено** ефективність впровадження розробленого методичного інструментарію формування музично-артистичних умінь і навичок школярів у процесі їх вокального навчання у музичних школах.

Теоретичне значення дослідження полягає у збагаченні і розширенні наукових уявлень щодо методичного забезпечення формування акторської

складової виконавської майстерності юного вокаліста у процесі його навчання в музичній школі.

Практична значущість магістерської роботи полягає у тому, що:

- елементи розробленого методичного інструментарію можуть використовуватися в процесі проведення занять з сольного співу у музичних школах;
- матеріали магістерського дослідження можуть використовуватись вчителями-практиками у бесідах пояснювального характеру, які проводитимуть із своїми учнями на уроках Сольного співу;
- розроблений методичний інструментарій формування музично-артистичних умінь і навичок або окремі його елементи можуть бути застосовані як у навчальній роботі з учнями музичних шкіл, так і у роботі з школярами під час проведення уроків музичного мистецтва, гурткової роботи (вокальні гуртки) тощо у якості додаткового методичного ресурсу вокального навчання дітей.

Апробація результатів дослідження здійснювалась шляхом доповідей на звітній науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка(2020р.). Тема доповіді: «Розвиток музичного артистизму учнів музичних шкіл як художньо-педагогічна проблема»; IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська та іноземні мови в початкових класах: актуальні проблеми й інноваційні технології навчання». 18-19 березня 2020 року, м. Кам'янець-Подільський. Тема доповіді «Використання вправ на розвиток уяви і фантазії у процесі формування в молодших школярів музично-артистичних умінь і навичок»; VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми наступності дошкільної і початкової освіти». 16-17 квітня 2020 року, м. Кам'янець-Подільський. Тема доповіді: «Методичні засади формування у співаків-виконавців молодшого шкільного віку умінь артистичного втілення музичного образу»; Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Неперервна педагогічна освіта: стан,

проблеми, перспективи». 24 квітня 2020 року, м. Умань. Тема доповіді: «Постановка музичної казки як засіб розвитку артистичних умінь навичок молодших школярів»; III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль і місце мистецької педагогіки у формуванні сучасної особистості». 15-16 лютого 2020 р., м. Кам'янець-Подільський. Тема доповіді: «Методика формування вокально-дикційних навичок молодших школярів у класі сольного співу»; II Регіональній науково-практичній конференції «Тадей Ганицький і Поділля» (до 175-річчя від дня народження українського композитора, скрипаля, диригента, музично-педагогічного і культурного діяча). 17-18 жовтня 2019 р., Кам'янець-Подільський. Тема доповіді: «Розвиток музично-артистичних умінь і навичок учасників шкільного вокального ансамблю».

Структура магістерської роботи включає вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел, що нараховує 90 найменувань і 2 додатків. Обсяг магістерського дослідження – 83 сторінки основного тексту. Список використаних джерел – 6 сторінок, додатки – 10 сторінок. Робота містить 2 таблиці.

ВИСНОВКИ

Виконане магістерське дослідження присвячено вирішенню актуальної для музичної педагогіки проблеми формування музично-артистичних вмінь і навичок учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу.

Результати, отримані в ході теоретичного та експериментального дослідження, в цілому підтвердили гіпотезу, що лежить у його основі, і дали підстави для таких висновків:

1. У результаті аналізу й узагальнення наукової літератури з питань сутності і змісту акторської діяльності конкретизовано поняття «акторська діяльність», «артистизм». «*Акторська діяльність*» розглядається як мистецтво створення сценічних образів і особливий різновид виконавської творчості. Граючи певну роль, актор уподібнює себе особі, від імені якої діє. Відповідно до власної індивідуальності й світогляду, актор надає виконуваний ним ролі те чи інше тлумачення. Матеріалом для цього слугують: мовлення, тіло, рухи, міміка, емоційність, спостережливість, уява, фантазія, розум, воля та інше. Особливістю акторської діяльності є те, що вона у своїй кінцевій стадії завжди здійснюється на очах у глядача в момент публічного виступу. Засадовим стосовно акторської творчості є принцип перевтілення. «*Артистизм*» – це узагальнений феномен виконавської діяльності людини, який передбачає сукупність кількох спеціальних здібностей, пов'язаних з фізичною організацією актора, з особливостями його емоційного апарату й своєрідністю його творчого мислення. Центральною із цих здібностей є здатність до перевтілення. Спеціальними акторськими здібностями виступають: критичність і пошукова спрямованість розуму, розвинене естетичне почуття, образне мислення, емоційна збудливість, творча уява, психологічна уява,

розвинена психомоторика, емоційна пам'ять, сценічний темперамент, виразність міміки й пластики, мовні й вокальні дані тощо.

2. Аналіз робіт у галузі музичного виконавства дозволив встановити, що для здійснення якісної вокально-виконавської діяльності співака-виконавцю необхідні сформовані музично-артистичні якості, до яких відносять: психологічна установка на донесення власного трактування емоційно-образного змісту музики слухацькій аудиторії; здатність до художньої інтерпретації музично-образного матеріалу; вправність у використанні в процесі вокального виконавства засобів міміки, пантоміміки, жесту, руху; підпорядкування усіх засобів музичної виразності (інтонація, тембр, динаміка, агогіка тощо) запропонованим обставинам, висвітленим у текстовій програмі музичного твору; розвиненість дикційних умінь; наявність прагнення поділитись своїми думками і почуттями із концертною публікою.

3. На основі вивчення й аналізу наукових джерел щодо художньо-педагогічної проблематики процесу формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл на заняттях сольного співу було визначено основні завданнями педагога з сольного співу, який прагне сформувати у своїх учнів музично-артистичні уміння. Такими завданнями виступають: забезпечення паралельного оволодіння учнями комплексом вокально-технічних та художньо-виконавських співацьких умінь; цілеспрямована активізація елементарної акторської діяльності учнів у процесі роботи над вивченням вокального твору; систематичне і планомірне використання на уроках сольного співу методів, спрямованих на розвиток музично-артистичних умінь і навичок юних співаків-виконавців.

4. Внаслідок аналізу значного обсягу наукових матеріалів, а також врахування специфіки артистизму у сфері вокального виконавства уможливилось визначення основних компонентів структури музичного артистизму співака-виконавця. Такими компонентами виступають:

- психотехнічний, основу якого складає комплекс психічних якостей (уява, увага, сприйнятливність, відчуття тощо) та фізичних можливостей (голос, дикція, міміка, сценічний рух) співака;

- емоційно-смісловий, що органічно поєднує емоційне і раціональне у художньо-творчому процесі вокально-виконавської діяльності, оскільки вокальне мистецтво є синтезом музичного і літературно-поетичного мистецтва, які потребують не лише відповідного емоційного ставлення, але й розвиненого художньо-образного мислення;

- художньо-виконавський, що передбачає акторську діяльність у вокальному виконавстві, перевтілення і функціонування у запропонованих обставинах.

5. Визначено критерії сформованості музично-артистичних умінь і навичок учнів-вокалістів, до яких віднесено: *ступінь сформованості психотехнічних умінь і навичок*, що відображається в сформованості умінь застосовувати в вокальному виконавстві уяву, фантазію, навички сценічної уваги, самоконтролю, релаксації, навички дихання, голосоутворення, розвиненість умінь використання у вокальному виконавстві засобів мімічної та пантомімічної виразності, умінь уникати напруженості обличчя, сформованість дикційних навичок; *міру сформованості умінь і навичок емоційно-сміслового опрацювання пісенного матеріалу*, що передбачає наявність сформованих умінь застосовувати в процесі вокального виконавства емоційну пам'ять і розвиненість навичок художньо-образного мислення; *ступінь сформованості художньо-виконавських умінь і навичок юних вокалістів*, які охоплюють уміння здійснювати в процесі акторського виконавства акторські дії і діяти в запропонованих обставинах, застосовувати в співі навички перевтілення.

6. Виокремлено три провідних напрями методичного забезпечення процесу формування досліджуваних умінь і навичок в учнів музичних

шкіл, що займаються у класі сольного співу. Перший пов'язано із формуванням психотехнічної складової вокально-артистичної майстерності юних співаків. Другий напрям, емоційно-осмислювальний, зумовлено потребами формування у співаків-виконавців умінь органічно поєднувати емоційне і раціональне у художньо-творчому процесі вокально-артистичної діяльності. Третій напрям, художньо-виконавський, зорієнтовано на формування в учнів-вокалістів специфічних умінь діяти у процесі вокального виконавства, перевтілюватись та функціонувати у пропонованих обставинах.

7. Розроблено поетапну методіку формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних шкіл, які займаються у класі сольного співу, яка включає серію практичних вправ на формування сценічної уваги та умінь застосовувати в вокальному виконавстві уяву і фантазію; елементи методу ментального тренінгу для розвитку навичок самоконтролю і релаксації; тренувальні вправи на розвиток навичок дихання, голосоутворення і дикції; вправи на розвиток в учнів умінь використовувати у вокальному виконавстві засобів мімічної та пантомімічної виразності; завдання на формування в учнів умінь застосовувати в процесі вокального виконавства власну емоційну пам'ять; завдань, спрямованих на формування умінь здійснювати акторські дії, навичок перевтілення, умінь діяти у запропонованих обставинах; музично-пластичних імпровізацій на відображення життєвих ситуацій та інші.

8. Розроблений нами методичний інструментарій формування музично-артистичних умінь і навичок учнів дитячих музичних шкіл було апробовано в процесі експериментального навчання школярів (5-6 класи), які вивчають сольний спів у Подвірнянській музичній школі Мамалигівської сільської ради Новоселицького району Чернівецької області.

9. Ефективність розробленої методики формування музично-артистичних умінь і навичок учнів музичних спів у класі сольного співу підтверджено результатами експериментального дослідження, які свідчать про переконливу перевагу експериментального навчання над чинним навчальним процесом вокального навчання школярів у музичних школах. Відтак, є всі підстави стверджувати щодо ефективності розробленої нами методики формування музично-артистичних умінь і навичок юних співаків-виконавців, які навчаються у музичних школах.

10. Проблема формування музично-артистичних умінь і навичок юних вокалістів є складна і багатогранна. У перспективі більш ретельної наукової розробки потребують такі напрямки, як використання елементів театральної педагогіки у процесі підготовки учнів до концертно-сценічної діяльності, розвиток музично-артистичних здібностей учасників шкільних вокальних ансамблів та хорових колективів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамян В. Ц. Театральна педагогіка. Київ: Лібра, 1996. 224 с.
2. Антонюк В.Г. Постановка голосу: навчальний посібник. Київ: Українська ідея, 2000. 68с.
3. Аристотель. Поэтическое искусство. Москва, 1951. 58 с.
4. Аспелунд Д. С. Развитие певца и его голоса. Москва: Музгиз, 1952. 191 с.
5. Бандрівська О. К. Особливості виконання камерних вокальних творів// Науково-методичні праці, статті, рецензії / Упор. Р. Мисько-Пасічник. Львів: Априорі, 2002. С. 61-88.
6. Борис Гмиря. Статті, листи, спогади. Київ: Музична Україна, 1975. 432 с.
7. Буров А. Г. Режиссура и педагогика. Москва, 1987. 160 с.
8. Бутенко Э. Имитационная теория сценического перевоплощения. Москва: культурно-просветительский центр «Прикосновение», 2004. 271 с.
9. Василько В.С. Про перевтілення в мистецтві актора . Київ, 1976. 230 с.
- 10.Вербов А.М. Техника постановки голоса.Москва: Музыка, 1961.
- 11.Волошин І. О. Джерела театру на Україні. Український драматичний театр: нариси історії в двох томах. Київ, 1967. Т.1. С. 25-80.
- 12.Вопросы актерского мастерства и режиссуры : сб. науч. работ / под ред. Б. Е. Захавы и др. Москва: Наука, 1974. 289 с.
- 13.Вопросы театральной педагогики: сб. статей /под ред. Ю. С. Калашникова и др. Москва: ВТО, 1979. 240 с.
- 14.Воспитание актера : материалы Лаборатории режиссеров театров при ВТО. Москва: Искусство, 1964. 135 с.
- 15.Выготский Л. С. Психология искусства. Москва: Искусство, 1968.329 с.
- 16.Гиппиус С. В. Гимнастика чувств: тренинг творческой психотехники. Москва: Искусство, 1967. 295 с.

17. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
18. Горчаков Н.М. К.С.Станиславский о работе режиссера с актером. Москва, 1958. 236 с.
19. Гребенюк Н. Є. Вокально-виконавська творчість: психолого-педагогічний та мистецтвознавчий аспекти: монографія. Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 1999. 269 с.
20. Гуренко Е.Г. Проблемы художественной интерпретации: философский анализ. – Новосибирск: Наука, 1982. 139 с.;
21. Давыдов Ю. Н. Искусство как социологический феномен. Москва: Наука, 1968. 236 с.
22. Диагностика и развитие актерской одаренности: сборник научных трудов. Ленинград: ЛГИТМиК, 1986. 156 с.
23. Дмитриев Л. Голосообразование у певцов. Москва: Музыка, 1962. 56 с.
24. Дмитриев Л. Основы вокальной методики. Москва: Музыка, 1968. 675 с.
25. Доливо А. Подготовка концертных и камерных певцов // Материалы конференции по вокальному образованию. Москва: Музыка, 1941. С. 132-140.
26. Дятчук В. В. Український тлумачний словник театральної лексики / В. В. Дятчук, Л. І. Барабан. Київ: Просвіта, 2002. 152 с.
27. Ершов П. М. Технология актерского искусства. Москва : ВТО, 1959. 308 с.
28. Євтушенко Д.Г. Роздуми про голос: нотатки педагога – вокаліста. Київ: Музична Україна, 1979. 91 с.
29. Загальна психологія / За редакцією В.В. Богословського, А.Г. Ковальова, А.А. Степанова. Москва: Освіта, 1981.
30. Захава Б. Е. Мастерство актера и режиссера. Москва: Просвещение, 1978. 334 с.
31. Захаров Е. З. Театр как вид искусства. Москва: Знание, 1961. 132 с.

- 32.Зданович А.П. Некоторые вопросы вокальной методики. Москва: Музыка, 1965. 145с.
- 33.Иванов А. П. Об искусстве пения. Москва: Профиздат, 1963. 104 с.
- 34.К итогам конкурса имени М. И. Глинки: Б. Хайкин, П. Лисициан, З. Долуханова // Советская музыка. 1971. № 12. С. 86.
- 35.Каган М.С. Морфология искусства: историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусств. Ленинград: Искусство, 1970. 348 с.;
- 36.Кнебель М. О. О действенном анализе пьесы и роли. Москва: Искусство, 1959. 212 с.
- 37.Кнебель М. О. Слово о творчестве актера. Москва: Искусство, 1954. 152 с.
- 38.Кнебель М.О. О действенном анализе пьесы и роли. Москва: ВТО, 1970. 160 с.
- 39.Кокорин А.К. Вам привет от Станиславского. Москва: Просвещение, 2002. 222 с.
- 40.Колодуб І. Питання теорії вокального мистецтва. Харків: Промінь, 1995. 119 с.
- 41.Корогодский З.Я. Первый год. Начало. Москва: ВТО, 1974. 112 с.
- 42.Корыхалова Н.П. Интерпретация музыки. Москва: Музыка, 1979. 156 с.
- 43.Кох І. Е. Основи сценічного руху. Київ : Мистецтво, 1966. 105 с.
- 44.Кристи Г. В. Основы актерского мастерства. Метод актера. Москва, 1971. Вип. 2. 136 с.
- 45.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // Избр. психол. произв.: В 2-х т. Москва: Педагогика, 1983. Т. 2. 153с.
- 46.Луканин В. М. Обучение и воспитание молодого певца. Ленинград: Музыка, 1977. 88 с.
- 47.Люш Д.В. Розвиток і охорона співацького голосу. Київ: Музична Україна, 1988. 138 с.
- 48.Макарьев Л.Ф. Сценическая педагогика. Ленинград, 1973. 152 с.

- 49.Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. Київ, 1953. 116 с.
- 50.Мейерхольд В. Э. Статьи, письма, речи, беседы: в 2 т. Москва: Искусство, 1968. Т. 1. 356 с.
- 51.Мельник О. Серце і голос... . Київ: Музика. 1984. № 2. 28 с.
- 52.Менабени А. Г. Методика обучения сольному пению. Москва: Просвещение, 1987. 93 с.
- 53.Микиша М.В. Практичні основи вокального мистецтва. Київ: Музична Україна, 1971. 90 с.
- 54.Мокульський С. Історія західноєвропейського театру: посібник для театральних вузів, училищ і студій. Античний театр. Середньовічний театр. Театр епохи Відродження. Москва: Художественная литература, 1956. Ч.1. 600 с.
- 55.Морозов В.П. Биофизические основы вокальной речи. Ленинград: Наука, 1977. 231с.
- 56.Морозов В.П. Вокальный слух и голос. Москва: Музыка, 1965. 88 с.
- 57.Морозов В.П. Тайны вокальной речи. Ленинград: Наука, 1967. 204 с.
- 58.Морозов В.П. Эмоциональность как критерий профотбора вокалистов. // Вопросы вокальной педагогики. Вып. 7. Москва: Музыка, 1984. С. 198-204.
- 59.Музична естетика античного світу: нарис і зібрання текстів професора О.Ф.Лосєва. Київ: Музична Україна, 1974. 217 с.
- 60.Назаренко І.К. Искусство пения. Москва: Музгиз,1948, 170 с.
- 61.Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры: записки педагога. 3-е изд. Москва: Музыка, 1987. 60 с.
- 62.Немирович-Данченко В. И. О творчестве актера. Хрестоматия: учеб. пособ. Москва: Искусство, 1984. 623 с.
63. Пекерская Е. М. Вокальный букварь. Москва, 1996. 134 с.
- 64.Покровский Б. А. Введение в оперную режиссуру. Москва: Искусство, 1985. 589 с.
- 65.Покровський Б. Театр єсть гра // Театр. 1989. № 4. С. 84-87.

66. Раппопорт С. Искусство и эмоции. Москва: Музыка, 1968. 145 с.
67. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості: навчальний посібник. Київ: ІЗМН, 1996. 236 с.
68. Рождественский Г. Н. Камерное исполнительство сегодня // Мысли о музыке. Москва, 1975. С. 49-57.
69. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва: Просвещение, 1946. 599 с.
70. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1976. 187 с.
71. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна і мистецька: навчальний посібник. Київ, 2002. 270 с.
72. Савкова З. В. Как сделать голос сценическим. Теория, методика и практика развития речевого голоса. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Искусство, 1975. 176 с.
73. Станиславский К. С. Воспоминания. Статьи. Очерки. Речи. Беседы. Из записных книжек. Москва: Искусство, 1990. 656 с.
74. Станиславский К. С. Работа актера над собой. Собр. соч.: в 9 т. Москва: Искусство, 1985. Т. 3, ч. 1: Работа над собой в творческом процессе переживания. Дневник ученика. 479 с.
75. Станиславский К. С. Реформатор оперного искусства. Москва: Искусство, 1985. 532 с.
76. Станиславский К. С. Собрание сочинений: В 8-ми т. Москва, 1954. Т. 2. 190 с..
77. Столович Л. Н. Искусство и игра. Москва: Знание, 1987. 64 с.
78. Стрелер Д. Театр для людей. Москва: ВТО, 1984. 307 с.
79. Стулова Г. П. Дидактические основы обучения пению. Москва, 1988. 180 с.
80. Сценическое общение: труд актера. Москва, 1979. 144 с.
81. Театральная энциклопедия. Москва, 1963. Т. 2. 911 с.

- 82.Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей.Москва; Ленинград, 1947. 330с.
- 83.Тимохин В. Мастера вокального искусства XX века. Очерки о выдающихся певцах современности. Москва: Музыка, 1974. Вып. 1. 175 с.
- 84.Товстоногов Г. А. Театр на перекрёстке искусств. Взаимодействие и синтез искусств. Ленинград, 1978. 249 с.
- 85.Українське акторське мистецтво: традиції і сучасність / АН УРСР Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ: Наукова думка, 1986. 163 с.
- 86.Фельзенштейн В. Музыкальный театр. Москва: Радуга, 1984. 405 с.
- 87.Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний посібник. Вид. 2-ге, випр., доп. Київ : Академвидав, 2006. 560 с.
- 88.Харлашко М.А. Артистизм как необходимое качество гармонично развитой личности вокалиста // Музыкальное образование как средство духовно-нравственного становления личности: материалы международной научно-практической конференции / под ред. В.И. Закутского, Л.С. Майковской. Москва: МГУКИ, 2009. С. 74-77.
- 89.Харлашко М.А. О важности формирования артистических навыков у учащихся младшего школьного возраста на уроках академического вокала // Вестник МГУКИ. Москва:МГУКИ, 2008. №1. С. 192-194.
- 90.Юцевич Ю.Є. Теорія і методика розвитку співацького голосу: навчально-методичний посібник для викладачів і студентів мистецьких навчальних закладів, учителів шкіл різного типу. Київ, 1998. 158 с.